

De Stadsvisserij van Breda

door

Dr. F. A. BREKELMANS

In 1971 verkocht de gemeente Breda haar visrecht op een groot deel van de rivier De Mark aan het Heemraadschap Mark en Dintel. Daarmede deed zij afstand van een der zeer weinige rechten, die nog uit het grijs verleden zijn overgeleverd. Dit ook vanuit historisch oogpunt belangrijk gebeuren vormt aanleiding de omvang en uitoefening van dit recht aan een korte beschouwing te onderwerpen.

Het kwam immers weinig voor, dat een Nederlandse stad zelf visrecht van betekenis had. In de Noordelijke Nederlanden waren de steden vroeger veelal geen eigenaar van het water binnen hun territoir. Slechts Deventer, Genemuiden en Kampen oefenden op een groot watergebied dit recht uit. Verder bezat de stad Leiden vanaf 1433 visrecht van grote omvang buiten haar wallen, nl. op een deel van de Haarlemmermeer, de zgn. Kroonwateren.¹ Het visrecht op de Merwede vóór Gorinchem behoorde niet, zoals men zou verwachten, aan de aanpalende souvereinen, de plaatselijke Heren van Altena, maar aan het Kapittel van Sint Salvator te Utrecht.² Evenmin bezaten de Arkel's het visrecht aan de overzijde der rivier te Sleeuwijk, hoewel zij daar toch ook de souvereiniteit uitoefenden. Dit recht kwam nl. toe aan de familie Utencampe. Aan weerskanten van de Merwede was het visrecht op grondeigendom gebaseerd. Wij zullen aanstonds zien, dat dit ook te Breda het geval was.

Sedert de middeleeuwen was de stad Breda in het bezit van het visrecht op de rivier De Mark, zich uitstrekkend vanaf de noordgrens der heerlijkheid Ginneken en Bavel stroomafwaarts tot aan de zgn. Halse of Halderdonkse sluis, op de huidige grens der gemeenten Prinsenbeek en Etten-Leur. Deze limiet, te situeren tegenover de Terheijdense polder Crauwelsgors en tevens op de noordoostelijke hoek van de polder Zwartenberg, staat eerst sedert 1562 met zekerheid vast. Vóór dat jaar, en

wellicht ook vóór de voltooiing der bedijking van de polder Zwartenberg in 1507 lag de grens van het visrecht meer naar het westen. Aan het einde van dit opstel komen we hierop terug.

Het Bredase visrecht stamt, naar Cerutti aanneemt, uit de periode, dat het huidige Breda het centrum van een villa vormde, een bepaalde organisatievorm van grondgebruik, waarbij de exploitatie van domeinen plaats vond binnen de grenzen van een Hof.³ Deze Hof, die een eigen goed (allodium) was van de Heren van Breda, omvatte de latere stad Breda alsmede de dorpen Teteringen, Terheijden en Zonzeel. De rivier De Mark vormde de westgrens van deze Hof, terwijl de zuidgrens liep langs de waterloop De Molenlei, die in 1941 zou worden omgeleid naar de stadssingels.⁴ Dit stroompje komt reeds voor in een oorkonde van 13 mei 1280, de oudste van het stadsarchief, waarin de Heer en Vrouwe der heerlijkheid Breda aan de in 1252 als stad geconfirmeerde villa schenken: 1) alle gemene weiden en woeste gronden, gelegen tussen Emelenberg en Ypelaar; 2) alle in de laatste drie jaar door hen uitgegeven nieuw ontgonnen gronden (novalia).⁵

De stadvisserij is dus ook te Breda een restant van vroegere grondheerlijke verhoudingen. Zij moet in elk geval rond het einde der 13e eeuw in het bezit van de stad geweest zijn als aanhangsel van de woeste gronden. Als zodanig wordt zij genoemd in een oorkonde van 24 december 1331, waarin de Hertog van Brabant aan de burgers van Breda het recht verleende de gemene gronden op erfcijs uit te geven en daarmede naar believen te handelen. Tot die gemene gronden rekt deze oorkonde o.a. de woeste grond, de heide bij de Molenlei en de *visscherie*.⁶

Verpachting 1397—1793.

In een lijst van stedelijke accijnsen uit het jaar 1397 staat het visrecht als een oude heffing opgetekend: „Item sal men verhueren der stad visscherie van jaer tot jaer op sulke ordinantie als de scepenen ende de ghesworen tot elcken inghaenden tyde ter stat behoef nutte duncken sal”.⁷ Concrete gegevens over die verpachting zijn voor de periode tot 1492 niet aan ons overgeleverd. In dat jaar wordt in de stadsrekening een verpachting voor drie jaren aangetroffen. Jan Jorysz. betaalde

7¹/₂ stuiver oude groten voor de jaren 1492—1494. Deze opbrengst was gering in verhouding tot het cauchide- of weggeld, dat jaarlijks 63 gulden opbracht. De volgende drie jaar betaalde Gerard Noten van der Heyden 8 stuivers oude groten voor de pacht der stadsvisserij. Tot 1508 bleef het recht steeds aan particulieren verpacht, maar in 1511 treffen we „de coeckenscriver” (d.i. de hofmeester van het kasteel) als pachter aan. Het jaar daarna wordt zelfs de Heer der stad als zodanig gesignaleerd „tot synder geneden coken behoef” (d.i. ten behoeve van de keuken van Zijne Genade = de Graaf). In 1513 komt Marcelis Willems. op den Haagdijk als pachter voor, doch in 1514 is het weer de Heer van Breda. De stadsrekening van 1515 noteert een bedrag in ontvangst voor de visserij, „die synder geneden gelaten is tsyner coken behoef”.⁸ Gedurende decennia zou de Heer de opbrengst van het visrecht blijven trekken in ruil voor de tien el tabbartlaken, die hij tot dusver jaarlijks van de stad kreeg. De Graaf van Nassau verklaarde in een akte van 10 maart 1515, dat hij de visserij van de stad had gepacht en dat hij ter verrekening van die pacht geen tabbaardlaken van de stad zou eisen.⁹ Vermoedelijk was de behoefte aan verse riviervis voor ’s graven huishouding gestegen na diens huwelijk met Claudia de Châlon, dat in mei 1515 op het kasteel La Fère-sur-Oise was gesloten.¹⁰ Vijf jaar lang hield hij inderdaad de vis voor zichzelf, maar vanaf 1520 vindt er verpachting van ’s Heren wege plaats en wel in drie percelen:

1. vanaf de Tolbrug naar Terheijden
2. vanaf Terheijden tot de visserij in den Ham (d.i. de Halderdonkse sluis)
3. van de Ham tot de halve Hoevense Lake toe.¹¹

Dit laatste punt is de plaats waar de Laakse Vaart, die het Land van Breda en dat van Bergen op Zoom scheidt, in De Mark stroomt. Dit punt vormt tevens de huidige grens tussen de gemeenten Etten-Leur en Hoeven. De Heer verpachtte hiermede het visrecht over een groter deel van De Mark dan het traject, waarover de stadsvisserij zich uitstrekte. Het visrecht op De Mark tussen de Ham en de Laakse Vaart behoorde aan Graaf Hendrik III van Nassau als Heer van het gehele Land van Breda en viel dus buiten het gebied der stadsvisserij.

De verpachting van het visrecht ten behoeve van de Heer hield op

onder prins Willem I van Oranje in 1562. Voortaan betaalde de stad de Heer de waarde van het tabbaardlaken weer uit, voor het eerst ten behoeve van 's prinsen rentmeester-generaal Marcus van Steelant. De stadsrekening van 1567 vermeldt de verpachting van de visserij op De Mark in twee kavels:

kavel 1: vanaf de nieuwe, in 1544 gestichte watermolen bij de Ginnekenpoort opwaarts naar Ginneken en Galder, „soe ver de vyerschaere derselver stadt is streckende”, mét de arm lopende naar de watermolen van Ginneken.

kavel 2: vanaf de Tolbrug naar Terheijden en zo verder tot in den Ham, strekkende zuidwaarts van De Mark tot aan de oostelijke hoek van de polder Zwartenberg en noordwaarts tot aan de oude Hamse Kreek. Een arm van De Mark liep naar de sluis of kraan van Terheijden. Deze kavel 2 viel in 1567 in de kavels 5, 6 en 7 uiteen, die als volgt worden omschreven:

kavel 5: vanaf de Tolbrug tot het einde van „den cleynen borchvest, zess roeden verbij den watersloot comende vuyte Haghe met alle de creecken, sluysslooten, waterloopen, weelen, wateringen ende alles anders binnen dycx, vutgenomen binnen de staketten oft Draeyboom achter myns ge heeren hoff”.

kavel 6: vanaf dit punt tot het einde van de Vlasselsche kreek; dat is ter hoogte van Terheijden.

kavel 7: vanaf daar tot aan de oostelijke hoek van de polder Zwartenberg.¹²

Van nu af aan tot 1793 vindt men regelmatig de opbrengst der visserijpacht in de stedelijke administratie verantwoord. In 1596 werd De Mark voor de stad nog een andere bron van inkomsten: de pacht van het jaagpad voor de trekpaarden, die de schepen assisteerden bij hun tocht naar en van de stad. Veel bochten en zandplaten maakten namelijk toen al het verkeer te water zeer moeilijk. Tweemaal had een verlenging van het jaagpad plaats, de eerste keer met octrooi van prins Maurits in 1623, de tweede maal in 1663. In dat jaar werd het pad doorgetrokken van Terheijden tot Zwartenberg langs de linker oever en vanaf Zwartenberg tot Lamsgatsveer naast de rechter oever. Voor de stalling van de paarden bouwde de stad in 1693 een huisje aan de Halderdonkse kreek.

Later ontstond nog eenzelfde huisje te Zwartenberg, terwijl in Terheijden een woning voor de scheepsjager werd gebouwd.¹³

De laatste visserijverpachting tijdens het Ancien Régime had op 25 september 1793 plaats. Jan Carel van Naerssen pachtte het vak van de stad tot de Emer voor f 21-10-0 en de dames Damisse het restant tot de Halderdonkse sluis voor f 16-2-8. Uit de stadsrekeningen van 1805 en later blijkt echter, dat deze pachtsom nimmer betaald is.¹⁴

Na 1793 volgde spoedig de inlijving van ons land bij het Franse keizerrijk, welke gebeurtenis ook voor het stedelijke visrecht belangrijke gevolgen had. Bij keizerlijke decreten van 8 november 1810 en 6 januari 1811 werd namelijk hier te lande het Bestuur van Wateren en Bossen ingesteld, hetgeen medebracht, dat de Staat de eigendom der bevaarbare rivieren en het bijbehorend visrecht aan zich trok.¹⁵

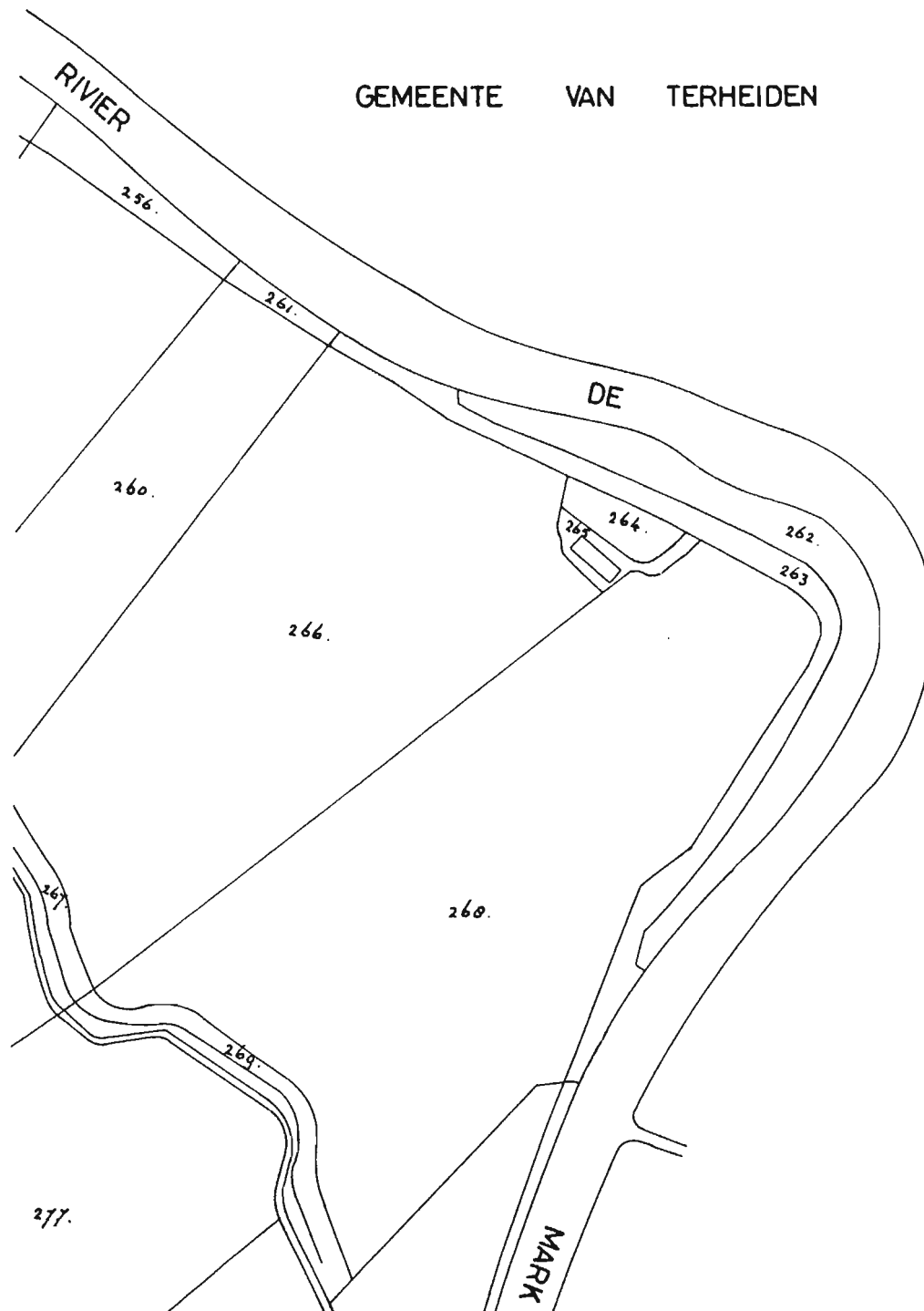
Dit recht werd nu in een publikatie van mei 1811 ingedeeld bij de „Triage de Drumelen” (= Drimmelen). Het betrokken traject mat toen 15 km vanaf de Haven van Breda „jusq’a l’écluse au-dessous de Zevenbergen”. Pachtter werd J. H. R. Damisse de Roos te Breda à 300 francs per jaar.¹⁶

Na het herstel van onze onafhankelijkheid deed de Souvereine vorst de oude visrechten herleven. Bij diens besluit van 19 februari 1814 werd het Bestuur der Wateren en Bossen opgeheven. Het stadsbestuur richtte op 25 mei 1814 een verzoek tot rechtsherstel aan de Gouverneur der provincie Brabant en op 30 mei 1814 tot de Secretaris van Staat voor de Binnenlandse Zaken. Daarop volgde op 19 september 1814 een besluit van deze Secretaris, waarbij het verzoek werd ingewilligd.¹⁷ De Domeinen schrapten echter eerst op 25 september 1816 het visrecht uit hun leggers. De vergadering van het gemeentebestuur van 30 september 1816 constateerde, dat de domeinpachter Damisse de Roos geen vispacht wenste te betalen, omdat de stad hem niets uitkeerde voor de vordering van Damisse’s huis St. Janstraat 23, dat toen werd bewoond door mevrouw Spengler.¹⁸

Toen Damisse’s pacht op 1 januari 1819 was geëindigd vond eindelijk 25 januari d.a.v. van stadswegen verpachting plaats „vanaf de binnenboom bij de Waterpoort tot aan de oostelijke hoek van de polder Zwartenberg”. Ook in 1842 werd het traject nog aldus omschreven. In 1860

GEMEENTE VAN TERHEIDEN

Gedeelte van de polder Kraaienest onder Princenhage naar het minuutplan (sectie B) van het kadaster, 1827. No. 265 was de scheepsjagerswoning, afgebeeld in dit Jaarboek VIII (1955), t.o. pag. 144. De bocht in de rivier de Mark is later ter plaatse afgesneden, zodat dit terrein thans onder Terheijden lijkt te liggen.

werd het visserijgebied in twee delen gesplitst: 1) vanaf de binnenboom bij de Waterpoort tot aan het Jaagschippershuis en stalling over het dorp Terheijden onder Princenhage (wijk D no. 240); 2) van daaraf tot aan de polder Zwartenberg. De verpachting van 1910 neemt als beginpunt: „ . . . vanaf de benedenzijde van de ijzeren spoorwegbrug”. In onze tijd begon de verpachting bij een punt op ca. 680 m beneden de spoorbrug, bij de grens van het perceel Breda sectie F 486, d.i. de grens van het Heemraadschap Mark en Dintel.¹⁹

De opbrengst van de stadvisserij daalde naarmate de industriële expansie van Breda vorderde, uiteraard als gevolg van de vervuiling van het water en de daaruit voortvloeiende vissterfte. Bracht de pacht van alle stadsvisswateren in 1882—1884 nog f 580,— per jaar op, in 1888—1890 bedroeg de opbrengst nog slechts f 115,— per jaar. In de jaren 1894—1896 ontstond weer een stijging tot f 226,—. In onze tijd zakten de revenuen tot f 100,— per jaar, toen het recht in 1932 werd verpacht aan de Baroniesche hengelaars. Voor dit bedrag mochten dezen ook nog vissen op de stadssingels en in de vijvers van de parken.²⁰

Verkoop van het visrecht.

De bedding van de rivier De Mark was van oudsher eigendom van de Heren van Breda en na de afschaffing der heerlijke rechten van de dienst der Domeinen. Het domeinbestuur oefende dan ook het visrecht uit op al die delen van de rivier De Mark en haar zijtak de Aa of Weerijs, waarop geen rechten van derden bestonden. Dit was b.v. het geval met de Boven-Mark vanaf de Watermolen te Meersel tot aan de grens tussen Ginneken en Teteringen en met de rivier De Mark beneden de Halderdonkse sluis tot aan de Laakse Vaart. De domeinvisserij op de Aa of Weerijs liep van de Watermolen te Kaarschot onder Rijsbergen tot aan de grens der stad Breda. Naar de mening van minister Thorbecke verbood artikel 641 B.W. het creëren van visrecht op eens anders water, m.a.w. het afscheiden van het visrecht van de eigendom van het water. Deze mening werd in de wet van 6 maart 1852 (Stb. 47) vastgelegd.²¹ Desalniettemin ging het domeinbestuur er in 1855 toe over om kavels visrecht op de rivier De Mark te verkopen.²²

Terwijl de bedding van de rivier aan de Domeinen behoorde, werd het beheer over De Mark en Dintel sedert 1803 gevoerd door het gelijknamig Heemraadschap. Om diverse redenen werd het in onze tijd wenselijk, dat dit laatste lichaam ook de eigendom van de Markbedding verwierf. Zo verkocht het domeinbestuur de ondergrond der rivier vanaf en beneden het perceel Breda sectie F 486 tot aan de uitmonding in het Volkerak bij akte van 11 juli 1961 aan het Heemraadschap. Bij akte van 17 oktober 1968 droeg het domeinbestuur de bedding van de rivier met het visrecht boven Breda voor *f* 7500,— nog over aan het waterschap De Boven-Mark.²³

Op het traject Breda-Zwartenberg bleven nu echter de eigendom van het water en het visrecht in verschillende handen. Deze situatie was niet in overeenstemming met art. 63 lid 1 van de Visserijwet, bepalend dat het visrecht niet van de eigendom van het water gescheiden dient te zijn. Op grond daarvan werden onderhandelingen geopend tussen het Heemraadschap en de gemeente Breda, die ertoe leidden dat de Raad van Breda op 17 september 1970 besloot het visrecht op het bekende gedeelte van De Mark voor *f* 2000,— te verkopen aan Mark en Dintel. Het desbetreffende prae-advies aan de Raad begint echter met een onjuiste alinea over de herkomst van het stedelijk visrecht. Daarin staat namelijk, dat de gemeente Breda in 1855 dit recht door koop van de Staat heeft verworven. Het raadslid Drs. C. Th. Lohmann wees terecht op deze vergissing, die ontstaan is door onjuiste interpretatie van een veilingakte uit genoemd jaar, waarin de Domeinen het visrecht op een lager gedeelte op de rivier De Mark aan derden verkopen. Dat het visrecht integendeel reeds sedert de middeleeuwen in stedelijk bezit was is uit het bovenstaande naar ik vertrouw voldoende gebleken.²⁴

Toen het visrecht bij akte van 29 mei 1971, verleden voor notaris W. H. A. M. van Vlokhoven te Breda aan het Heemraadschap werd overgedragen, verloor de gemeente Breda een van de oudste bestanddelen van het stedelijk vermogen. De gemene gronden en de heide bij de Molenvloed, in 1280 en 1331 verkregen, waren reeds eeuwen geleden verkaveld. De stadvisserij echter bleef meer dan zeven eeuwen gehandhaafd.

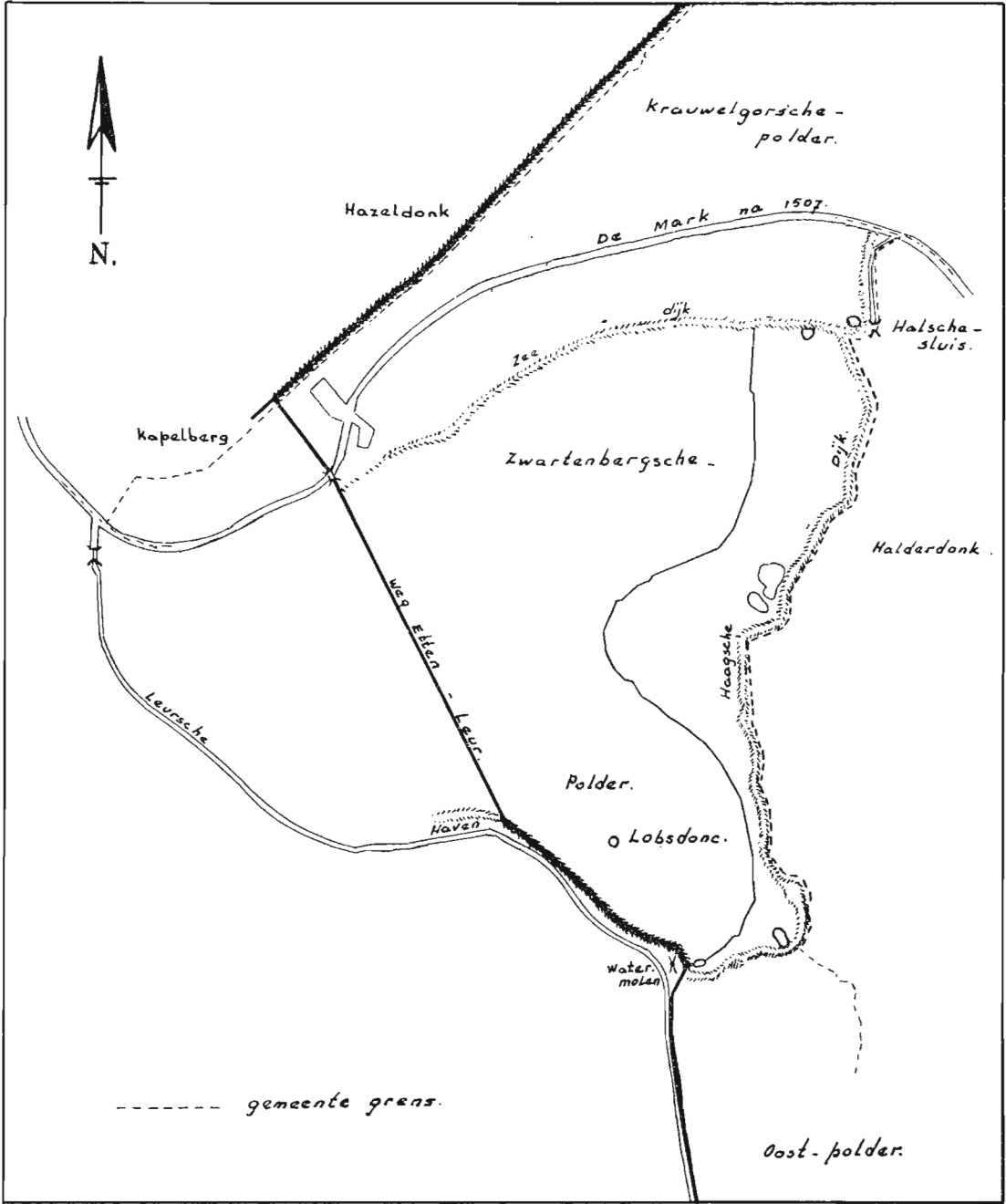
De westgrens van het allodium Breda en de grens van het visrecht op De Mark.

Het meest westelijke grenspunt van het Bredase visrecht op De Mark vormt — we zagen het reeds in de ons overgeleverde bronnen — de zgn. Halse sluis, welke gelegen is op de noordoostelijke hoek van de in 1507 bedijkte polder Zwartenberg.²⁵ Dat dit punt niet méér naar het westen ligt wekt verwondering, omdat het visrecht immers even verdiende te lopen als het allodium Breda, waarmee het ab origine verbonden moet zijn geweest. Dit allodium omvatte, zoals geschetst, het territoir der gemeente Breda, Teteringen, Zonzeel en Terheijden. Wanneer we nu aannemen, dat de grenzen van dit laatste dorp samenvielen met die van de huidige gemeente Terheijden, dient de uiterste westgrens van het Bredase visrecht te liggen op het punt, waar thans de haven van Leur in De Mark stroomt. Op die hoogte bevindt zich namelijk ook de westgrens der gemeente Terheijden.

Nu het visrecht niet hier, maar bij de Halse sluis blijkt te eindigen, blijft er een gedeelte Mark van ongeveer 3 km over, waarop Breda vanaf de 16e eeuw of vroeger geen rechten van deze aard bezat. Hoe is dit verschil te verklaren? Hiertoe is het nodig, dat men zich verdiept in de waterstaatsgeschiedenis van dit gebied. Zoals bekend heeft de rivier De Mark niet altijd dezelfde loop gehad als thans. Overstromingen en dijkdoorbraken hebben daarin gedurende de 15e eeuw nogal belangrijke wijzigingen gebracht.

Het is opvallend, dat de Halse sluis — eindpunt der Bredase visserij — gelegen is precies bij de noordoostelijke hoek van de polder Zwartenberg. Vanaf die plaats slingerde zich een lange kreek in de richting van de Zwartenbergse watermolen. Van daar af is er via de Leurse Haven weer contact met de huidige loop van De Mark. Door de genoemde kreek en de Leurse Haven wordt aan twee zijden een gebied ingesloten, dat deel uitmaakt van de Polder Zwartenberg, waarvan het resterend gebied zich bevindt tussen genoemde kreek en de Haagse dijk.

In het zojuist omschreven gebied blijken namelijk reeds in 1452 schepenen van Terheijden bevoegd te zijn, wanneer zij staan over het transport van 1¹/₂ bunder land bij *Lobsdonc*. Dit Lobsdonc is met bo-

demkundige gegevens te localiseren op een punt ten noordwesten van de huidige watermolen op geringe afstand van de Leurse Haven. Verder blijkt nog in 1484 grond op Zwartenberg, met name in Lobsdonc, „aen de Marcke” aldaar voor te komen in het gedeelte Zonzeel van het cijnsboek van Terheijden.²⁶

De ligging van noordelijk Zwartenberg onder de jurisdictie van Terheijden en Zonzeel en de aanwezigheid van vroegere wielen langs de dijk van de genoemde polderkreek, geven alle aanleiding tot de onderstelling, dat de rivier De Mark vóór de bedijking van de polder in 1507 vanaf de Halse sluis zuidwaarts moet hebben gelopen tot aan de plaats van de huidige watermolen, vandaar naar het noordwesten stroomde op de plaats van de Leurse Haven en nabij de huidige uiterste westgrens der gemeente Terheijden zijn loop naar het westen vervolgde. Dit vermoeden wordt nog bevestigd door een akte van bezegeling van het stadsbestuur van Breda dd. 23 juli 1518, in welk stuk aan de stad wordt gereserveerd „het recht van heure visscherijen ende dat daeraen roert, daer aff d’water eensdeels binnen der dyckagien van Swartenberch, sonder consent van de voors. stadt innegedijckt is”.²⁷

Als dit zo is kan De Mark eerst ca. 1507 haar loop tussen Halse sluis en Leurse Haven gekregen hebben. Is dit riviervak volgens plan gegraven of heeft het water zijn loop genomen door een reeds bestaande passage? Het laatste is het meest waarschijnlijk, omdat op deze plaats al een kreek genaamd De Ham lag, een benaming die reeds voorkomt in een goederenlijst van Willem van Duvenvoorde uit 1353.²⁸ Dat de Hamse kreek in de 16e eeuw is afgedamd deelt ons de stadsrekening van 1562 mee, wanneer zij de grens van het visrecht beschrijft: „Item de visscherye in den Marck beghinnende aen de Tolbrugge, streckende nederwaerts *nae der Heyden ende zoe voirts tot de visscherye in den Ham*, stuytende aen de suytzyde van den Marcke aen den oisterschen hoeck van den polder van Zwartenberge ende aen d’ander zyde aen de oude Hamssche kreecke, *daer denselven Ham* eertyts toe gedamdt is”. Dit recht strekt zich ook nog uit over „kreecken, sluijsvlyeten, waterlopen, wiellen, wateringen ende alles anders bynnen dycx vuytgenomen de bynnen stilstaende Hamsche kreecke, metten arm commende vuyten Marcke ende lopende na de sluyse oft Craen van der Heyden”.²⁹

Dat de stadsvisserij in de 16e eeuw ook werd uitgeoefend op de wielen en de gronden binnendijs op de *linker* Markoever betekent dat zij in die periode reikt *buiten* de grens van het allodium Breda en wel op het grondgebied der Heerlijkheid de Hage. Uit onderzoeken nu van de werkgroep Haagse Beemden is bekend, dat die wielen in de aan Zwanenberg grenzende polders Kraainest en Werft onder de Hage behoorden tot de jurisdictie van de door de hertog in leen gegeven heerlijkheden Gageldonk en Hambroek, derhalve tot het territoir van Hage onder de Hertog. Genoemde Heerlijkheden werden wel in 1460 door de Heer van Breda aangekocht, zodat vanaf dat jaar althans tussen stad en hertog geen probleem over het vissen in de wielen van Kraainest zal zijn ontstaan, maar hoe was dit voor die tijd? Bij gebrek aan gegevens over de stedelijke verpachting vóór 1492 valt het antwoord hierop niet te geven.⁸⁰

AANTEKENINGEN

- ¹ I. H. Gosses, *Stadsbezit in grond en water gedurende de middeleeuwen* (Leiden 1903), p. 172.
- ² K. N. Korteweg, *De heerlijkheid Altena en de veer- en vischrechten op het Boveneinde der Merwede* (diss. Leiden 1937), p. 39-42.
- ³ *Algemene Geschiedenis der Nederlanden I* (Utrecht 1949), p. 338-339.
- ⁴ *Geschiedenis van Breda, De Middeleeuwen* (Tilburg 1952), p. 37-38, 106, 219; *Verslag van den toestand der gemeente Breda over 1865*, p. 73.
- ⁵ GA Breda, Charters littera A; D. Th. Enklaar, *Gemeene gronden in Noord-Brabant in de Middeleeuwen* (Utrecht 1941), p. 350 no. 170.
- ⁶ GA Breda, Charters no. 4; Enklaar, a.w.p. 351 no. 171; D. Th. Enklaar en J. Ph. de Monté Ver Loren, *Oorkonden betreffende een tiental marken* (Groningen 1956), p. 79-80.
- ⁷ W. Bezemer, *Oude Rechtsbronnen der stad Breda ('s Gravenhage 1892)*, p. 31.
- ⁸ GA Breda, Stadsarchief, Stadsrekening no. 1512 (jaar 1492), fol. 5; 1493 p. 63; 1494 p. 137; 1495 p. 201; 1498 p. 216; 1499 p. 8; 1500 f 4v; 1502 fol. 103; 1508 fol. 3; 1511 fol. 57v; 1512 fol. 107; 1513 fol. 181v; 1514 fol. 249v; 1515 fol. 327v. Zie ook GA Breda. Collectie Havermans no. 4, fol. 25 en 25v. — Rond 1459 werd door de heer van Breda „de visscherie in de Marck” toegevoegd aan de drossaard Adam van Nispen (Cerutti, *Rechtsbronnen II* no. 638). Met deze visserij is vermoedelijk het visrecht op de Bovenmark voorbij Ginneken bedoeld.
- ⁹ GA Breda, Charters no. 114.
- ¹⁰ F. Rachfahl, *Wilhelm von Oranien und der Niederländische Aufstand I* (Den Haag 1906), p. 88.
- ¹¹ RA 's Hertogenbosch, Collectie Cuypers van Velthoven no. 100 (extract rentmeestersrekening 1520 door Adr. Havermans).
- ¹² GA Breda, Stadsrekening no. 1539 (jaar 1562), fol. 11, 43; no. 1544 (jaar 1567), fol. 16-18v. Vgl. over de sloot uit De Hage: Van Goor, *Beschrijving . . .* p. 300-301.
- ¹³ In dit Jaarboek VIII (1955), p. 144 en afb. 9 en 10; GA Breda, Stadsrekening 1682 fol. 101, Stadsarchief, inv. Hingman no. 34, fol. 56v. Afbeeldingen der gebouwen te Terheijden en Zwartenberg in GAB, Coll. Afbeeldingen 1945-214 en 215. Nog in 1893 stond nabij de Halse sluis op het perceel Princenhage A 517 (thans Prinsenbeek A 608) een huis met stal van de gemeente Breda. Dit werd in 1915 gesloopt.
- ¹⁴ GA Breda, H 2027.
- ¹⁵ J. C. de Meyere, *Oude nog bestaande zakelijke rechten* (Leiden 1928), p. 30 en 32.
- ¹⁶ GA Breda, Archief der Mairie no. 29, nl. D 37 en D 7; Nieuw Archief A no. 4, ingekomen brief van J. H. R. Damsse de Roos te Terheijden aan de Burgemeester dd. 2 februari 1815.
- ¹⁷ C. J. Fortuyn, *Verzameling van wetten, besluiten en andere regtsbronnen van Franschen oorsprong I* (Amsterdam 1839), p. 83; *Ned. Staatscourant* 22 feb. 1814 no. 44; 4 mei 1814 no. 104 en 20 sept. 1814 no. 220; GA Breda, Nieuw Archief, inv. 26 en 1558.
- ¹⁸ Burgemeesteren schrijven op 16 sept. 1816 aan de rentmeester der domeinen Clarion, dat aan de stad van oudsher heeft behoord de visserij *vanaf de stad tot aan de Halderdonkse sluis* en dat vanaf dat punt tot de sluis beneden Zevenbergen de visserij aan particulieren behoort „ . . . en wij vertrouwen, dat UEd. hieruit zult overtuigd zijn, dat het eene loutere usurpatie is van de fransche rege-

- ring om deze visserij aan de domeinen te trekken, op gelijke wijze als die regering zich weinig bekreunde aan het respecteren van ieders eigendom en welke dan voorzeker nu tot geen gevolg kan getrokken worden, daar het gouvernement dezelve door het herstellen van de vorige possessie die usurpatie geheel heeft te niet gedaan" (uitgaande missiven 1816 no. 221).
- ¹⁹ GA Breda, Nieuw Archief K 1, K 9, K 21.
- ²⁰ GA Breda, Nieuw Archief no. 1575, 1575a, „Staat van hetgeen naar het burgerlijk regt eigendom is der gemeente Breda, ingevolge art. 229 der gemeentewet door den Raad der gemeente opgemaakt”.
- ²¹ G. A. van Poelje e.a., Nederlands Bestuursrecht III (Alphen aan de Rijn 1964), p. 299-300. Het visrecht op de Mark ter hoogte van Daasdonk behoorde tot aan de goederen van Schoondonk aan de leenman van het goed Daasdonk. GA Breda, Collectie Reigersman no. 7 (1722, 1742).
- ²² Bredasche Courant, 2 sept. 1855.
- ²³ Als grenzen van dit gedeelte van de Mark werden aangegeven de Belgische grens en de uitmonding der rivier in de singelgracht te Breda.
- ²⁴ Notulen van de Raad 1970, p. 724-726; bijlagen 1970 no. 323.
- ²⁵ S. W. A. Drossaers, Inventaris van het archief van de Nassause Domeinraad I, Regestenlijst III ('s Gravenhage 1948), regest 2475, 2476 en 2673. Op 19 maart 1507 gaf Graaf Hendrik III van Nassau aan Engelbrecht van Etten c.s. een ca. 800 gemet groot gors gen. Swartenberch uit, gelegen ten N. van de kadijk, die aan het eind van de Leurse vaart lag „over het diep genaamd de Ettelaken”.
- ²⁶ a.w. Regestenlijst II, regest 1673, RA 's Hertogenbosch, Archief rentmeesters Prins Frederik, inv. 130, fol. 6r.
- ²⁷ Drossaers a.w. III, reg. 2650; GA Etten-Leur no. 3040, fol. 7v. Dit en andere stukken over Zwartenberg werden mij medegedeeld door de heer K. Leenders te Breda.
- ²⁸ F. F. X. Cerutti, Middeleeuwse rechtsbronnen van stad en heerlijkheid Breda I (Utrecht 1956), p. 226 (no. 207).
- ²⁹ GA Breda no. 1539 (stadsrekening 1562), fol. 11. In 1545 lijkt men met de afdamming van de Hamse kreek bezig: de gegoeden van het ca. 1500 verkavelde Crauwelsgors doen dat werk op eigen initiatief (ARAG, Nass. Dom., inv. Drossaers reg. 3113). — Vriendelijke mededeling van de heer K. Leenders te Breda.
- ³⁰ Met weemoed vermeld ik hier Prof. Mr. F. F. X. Cerutti te Nijmegen, die mij kort voor zijn plotseling overlijden in 1970 belangrijke aanwijzingen gaf voor het schrijven van dit artikel.